

Розмова з Леонідом Плющем

ЕКСКЛЮЗИВНЕ ІНТЕРВ'Ю
РЕДАКЦІЇ ДІЯЛОГУ

ДРУГЕ ВИДАННЯ

Леонід Іванович Плющ — український математик, у 37-ому році життя. Закінчив механіко-математичний факультет Київського Університету в 1962 році. До 1968 року працював як інженер-математик в Інституті кібернетики АН УРСР.

В 60-их роках, після усунення Хрущова, Плющ написав листа до ЦК компартії СРСР, в якому висловив свої думки про потребу демократизувати радянське суспільство. Від 1966 року писав листи до самвидаву про характер радянської влади, її ідеологію, про національне питання й антисемітизм. У 1968 р. він написав листа до газети Комсомольська Правда як відповідь на вміщену там статтю про процес над А. Гінзбургом і Ю. Галанковим. Аналізуючи текст статті, Плющ довів безпідставність обвинувачень, а сам процес порівняв з судовими розправами 1937 р. За цього листа, в червні того року, його звільнено з Інституту і довгий час всі спроби найти нової роботи були безуспішні. Нарешті в травні 1969 року влаштувався на тимчасову працю брошуувальником, але після підпису в складі Ініціативної Групи листа до ООН був відразу ж таки звільнений.

В 1969 році Плющ вступив до Ініціативної Групи для оборони прав людини в СРСР, яка легальними засобами протестувала нарушенні урядом прав забезпечених у радянській конституції. В січні 1972 року його заарештувало

КДБ за „антирадянську агітацію й пропаганду” і запрото-рило в Київську тюрму. Після допиту був переведений до Лефортовської тюрми в Москві, де відсидів 6 місяців. На облік до психіатрів у Сербський Інститут відвели його в травні 1973 року. Після короткої розмови з лікарями — визначними радянськими психіатрами — вирішено віддати Л. Плюща на лікування. Діягноза — шизофренія, повільного протікання. Спрямували його на примусове лікування до спеціальної психіатричної лікарні в Дніпропетровськуму, де він перебував від липня 1973 року до 8 січня 1976 року. Там йому давали галопіридол і ліки, які зводили його загальний стан до цілковитої апатії. Більшість хворих у цій лікарні були агресивні („буйні”) божевільні, вбивці і злодії. Було також зо 60 хворих, як сам Плющ, що були політичні дисиденти, яких уряд запроторив на підставі підроблених винувачень в антирадянській діяльності.

Визволення Плюща з психіатричної лікарні завдячується в першій мірі Ініціативній Групі, зокрема Тетяні Ходорович, яка близько співпрацювала з іншими учасниками Групи, щоб поширити відомості про його ув'язнення на Заході. Міжнародний комітет математиків, Організація „Амнестія”, французька і італійська компартиї, французькі профспілки, західні психіатри і різні групи, що обороняють політв'язнів, відозвалися на це звернення за допомогою.

Леоніда Плюща випустили на Захід 9 січня 1976 року і він тепер перебуває в Парижі з дружиною і двома синами.

Варто підкреслити, що кампанія в обороні Леоніда Плюща роздобула широкий розголос у Західному світі, що до неї включилися сили, які борються за демократичний соціалізм, і що ця поразка для Радянського Союзу не дала води на млин лише реакційним силам на Заході. Світова опінія була свідком того, що профспілки західної Европи, трудові партії і міжнародня, антисталінська лівниця взагалі виступили проти Кремлю, висловлюючи солідарність з політичною особою, українцем, який критикує ту дійсність у Радянському Союзі з позицій демократичного соціалізму.

Нижчеподана розмова Діялогу з Леонідом Плющем відбулася 10 і 12 лютого в Монтере. Це перше, і поки що одноке ширше інтерв’ю з Леонідом Плющем в українській мові.

Діялог: Леоніде Івановичу, розкажіть нам поперше дещо з Вашої біографії. Нас цікавить знати, які були головні впливи на оформлення Вашого політичного світогляду, як Ви стали членом Ініціативної Групи і як Ви прийшли до марксистських позицій?

Леонід Плющ: Тут декілька питань: я буду відповідати на кожне з них окремо. Я народився в бідній селянській сім'ї в Україні. Отримав релігійне православне виховання — любов до близького в ранньому дитинстві для мене було дуже важливе. Потім я опинився в туберкульозній санаторії, де мене виховували в комуністичному дусі. Після виходу з санаторії я жив разом з своєю матір'ю в Одесі, де вона працювала кухаркою. Вона отримувала 30 карбованців і не могла виховувати одночасно мене і сестру. Сестру відправили до маминої сестри в Фрунзе в Киргизькій Республіці. Ми жили дуже бідно й я стихійно протестував проти бідності, яку я бачив не тільки в нашій сім'ї, але й в своєму оточенні; однак, тоді я був фанатичним стаціністом і вважав, що в цьому винні тільки жиди. Справа в тому, що в Одесі дуже багато єреїв і тільки коли я опинився в університеті й зустрівся з партійним антисемітизмом, який був направлений проти того, щоб єреї поступали до вузів, я зрозумів, що я став на хибний шлях.

Дуже велике враження на мене справив 20-ий З'їзд. Він мені показав, що все, чому в нас учили — брехня. Але я тоді думав, і зараз так думаю, що ця брехня не йде від Жовтневої Революції — що то перекручення, деградація Революції.

У школі й в університеті студентом я був дуже активним комсомольцем, займав деякі комсомольські посади, приймав участь у так званій „легкій кавалерії” — це молодіжна комсомольська організація, яка боролася зі спекулянтами, проституцією, крадіжкою та іншими злочинами. Я тоді вважав, що, якщо верхівка держави зрадила ідеї Революції, ми, рядові члени комсомолу та комуністи, повинні кожен боротися, на свою місці, з тим злом, що ми бачимо в Радянському Союзі. Під час третього курсу в університеті я, з патріотичних мотивів, поїхав до села вчителювати, бо я вважав, що село — це найслабша ланка і треба підвищити культурний та політичний рівень селянства. Але там я зіткнувся з тим, що директор школи був завжди п'яний, приходив п'яний на уроки. Він заставляв нас, рядових учителів, підвищувати оцінки. Дисципліни зовсім ніякої не було. В п'ятій класі, наприклад, де вчилися одинадцятилітні діти, була учениця вісімнадцяти років, яка була розпущена дівчина. Вона жахливо впливала на цих маленьких дітей. Це все мене вразило і ми разом з учителькою російської мови написали жалобу на директора в раймо.* Коли приїхали комісії раймо, вони цілу ніч пиячили в директора. На наступний день прийшли на уроки до мене і до вчительки російської мови, знайшли якісь хиби з точки зору методики викладання і, після педагогічої ради, нам трьом — директорові і нам, тим, хто на нього жалуватися — склали виговір, склали догану. І тоді я зрозумів, що директор ні в чому не винен, бо винна вся система освіти. Коли моя дружина стала методистом в міністерстві освіти, я познайомився з справжнім обличчям верхівки народної освіти в Україні. Я побачив, що то невігласи, зовсім неграмотні люди.

Після цієї сільської школи, я повернувся знов до університету і вирішив, що в суспільних, громадських справах я нічого не спроможний зробити, що треба піти в науку: в математику, психологію та інше. Але коли почалися переслідування за ідеї, які розходяться з офіційною лінією КПРС, я не міг дивитися на цю розправу, бо вважав, що кожна людина має нести відповідальність за все, що відбувається в тому суспільстві, в якому вона живе. Я почав писати листи. Перший лист був до ЦК партії. В ньому я

* раймо: районне міністерство освіти.

Я вважав, і вважаю, що сьогодні людство стоїть на грані катастрофи і що треба врятувати людство від цієї катастрофи. Я вважав, і вважаю, що вихід з цієї тяжкої ситуації лежить у побудуванні нового суспільства, в якому не буде клясових, національних та інших антагонізмів.

висловлював свої думки про культ особи: що це таке, що таке культ особи Хрущова, що це не повинне повторитися... Я викладав свої думки щодо національної політики Радянського Союзу, особливо щодо поширення антисемітизму в Радянському Союзі. Писав про ситуацію робітничої кляси і про те, що ця ситуація не відповідає тому, що колись писав Ленін у *Державі і Революції* та в інших творах. Мене викликали в 1964 році до КДБ, поговорили зі мною, вказали на деякі хиби-неточності в тому, що я викладав і я погодився, що два роки нічого не буду писати більше. І справді, ці два роки я старанно вивчав клясиків марксизму і ленінізму, збирав матеріали про дійсну ситуацію в Радянському Союзі. Після цих двох років я знов почав писати, на цей раз уже до самвидаву, бо зрозумів, що звертання до уряду, або верхівки партії, нічого не дасть. Коли в 1968 році російська інтелігенція почала протестувати проти процесів над інакомислячими, я написав листа до *Комсомольської Правди*, в якому виклав свої думки про ці процеси. Через деякий час після написання цього листа мене вигнали з роботи і я ніде не міг влаштуватися. В 1969 році створилася в Москві „Ініціативна Група“ і члени цієї групи запропонували мені ввійти в її склад. Ініціативна група боролася, і бореться зараз, за свободу особи в Радянському Союзі. Всі ми, члени Ініціативної Групи, були різних поглядів на політичні, релігійні, національні та інші питання, але всіх нас з'єднувало бажання, щоб Радянський Союз став демократичною державою.

І третє питання, чому я став марксистом. Я вже сказав, що я виріс у бідній селянській сім'ї, а потім у мосії матері, яка належала до найнижчої соціальної верстви і отримувала найменшу платню. Я відчував стихійний протест проти тієї різниці в рівні життя, що існує в Радянському Союзі. Повинен сказати, що, хоч я вважаю більшість радянських учителів за дуже неграмотних людей, серед них були люди, які з справжньою любов'ю ставилися до дітей і виховували їх у справжніх комуністичних ідеалах. Це був другий вплив на мої погляди. А третій чинник, це були українська і російська літератури, що визначаються тим, що з 19-го століття майже всі великі українські і російські письменники ввесь час боролися за те, щоб не було, як сказав Достоєвський, „понижених і оскорблених”.

Я вважав, і вважаю, що сьогодні людство стоїть на грани катастрофи і що треба врятувати людство від цієї катастрофи. Я вважав, і вважаю, що вихід з цієї тяжкої ситуації лежить у побудуванні нового суспільства, в якому не буде клясових, національних та інших антагонізмів. Але я не можу назвати своїх поглядів чистим марксизмом, класичним марксизмом, бо я вважаю, що за наше століття відбулися великі зміни в світі і треба далі розвивати сьогодні класичний марксизм. З однієї сторони цей розвиток повинен іти по тих течіях, які вже накреслені в марксизмі; а з другої сторони, я вважав і вважаю, що марксизм повинен збагачуватися та запліднюватися, беручи на своє озброєння те найкраще, що було зроблене в цьому столітті буржуазною філософією і наукою. Це дальнє розвинення марксизму, цей діалог з усіма гуманістичними ідеологіями, я називаю неомарксизмом.

Чому, на Вашу думку, марксизм важливий сьогодні?

Марксизм і комуністична ідеологія виникли з християнських ідей. Християнські ідеї, на мій погляд, представляють погляди нижчих верств суспільства, які протестують проти експлуатації та пригноблення людини. Але марксистські ідеї відриваються від християнства тому, що марксизм і науковий комунізм намагаються перевести цей сліпий протест народних мас проти пониження на наукову базу. Я вважаю, що головним антагонізмом у світі — це класовий антагонізм. Він є базою для національного, ідеологічного та інших антагонізмів. У радянському суспільстві все більше й більше зростає нерівність між різними

верствами. З одного боку — верхівка бюрократії, яка представляє собою нову радянську буржуазію. З другого боку — селянство, робітнича кляса та ті верстви інтелігенції, які отримують низьку платню і не мають ніякої політичної ролі в радянському суспільстві. Поволжські марксисти написали працю, яка називається *Кінець капіталу*. Я не знайомий ні з їхньою ідеологією, ні з їхніми творами, але сам заголовок цієї праці говорить про те, що вони вважають радянське суспільство кінцем усякого капіталізму — як державного, так і приватного.

У Ваших пресконференціях та інтерв'ю з французькою пресою Ви згадали про існування неомарксистів у Радянському Союзі. Чи можете дещо більше про них розказати?

Я мушу сказати, що в таких містах як Москва і Ленінград — центрах опозиційного руху, марксистів, на жаль, дуже мало. Головним чином марксисти находяться в провінційних містах і селах. Я можу назвати такі твори як *Трансформація більшовизму, Листи до друга*, в яких точною опорою є праця Леніна *Держава і революція*. Кожен, хто уважно вчитався в цей твір, бачить величезну різницю між тим, що хотіли більшовики і тим, що в дійсності існує в СРСР. Це є головний твір для більшості неомарксистів. На мій погляд, це недостатнє як точка опору для дальших розводів. Дуже велике значення, на мою думку, має праця молодого Маркса *Філософічні і економічні рукописи 1844-го року*, бо в цьому творі Маркс розглядає подальший розвиток суспільства не тільки з економічного боку, але й з боку нової етики та нової естетики. Велика хиба радянських неомарксистів, на мій погляд, лежить у цитатному характері цього марксизму: тобто, цитуються класики марксизму, а потім порівнюються їхні думки з тим, що відбувається. Треба, на мою думку, більше вглиблюватися в справи. Нам треба вияснити і зрозуміти, чому настільки трансформувався комунізм: від світливих ідеалів Маркса, Енгельса і Леніна до практики сталінізму — це величезна відстань.

Чи можна, на підставі його твору *Інтернаціоналізм чи Русифікація*, вважати Івана Дзюбу марксистом?

До того часу, як я прочитав цю працю, я був космополітом, тобто я вважав, що всі національні проблеми нікому не потрібні, що вони лише були видумкою вузьких націо-

налістів, що треба якнайскоріше привести світ до одної якоїсь мови, до одної якоїсь культури — тобто, або до російської, або до англійської — це не мало ніякого значення. І тільки коли я прочитав цей твір, я зрозумів, що те, що проповідується в Радянському Союзі, не марксизм, не ленінізм. Дзюба мені довів, що ленінська національна політика в 20-их роках не має нічого спільногого з тим, що діється сьогодні. Я вважаю Дзюбу марксистом, хоч у нього є деякі хиби: він не вглиблюється в проблеми національної культури і її розвитку, а опирається, головним чином, на окремі думки класиків марксизму-ленінізму. Я вважаю, що треба розвивати ці думки і треба вирішити питання значення розвитку кожної національної групи для людства. Те, що сталося з Дзюбою, його відречення від своїх поглядів — це жахлива річ. Дзюба своїми творами, своїм виступом у Бабиному Ярі, своїм виступом в захист політ'язнів, в захист заарештованих діячів української культури в 1965 році, став символом України і українського марксизму. Причиною його відречення був жах перед тюрмою, перед таборами, перед психушкою. Я вважаю, що треба плямувати кожного зрадника, хоч як людину його можна зрозуміти: в нього сім'я, діти, в нього туберкульоза легенів і я розумію, чого він злякався, — він не витримав бути символом України.

Одного разу я прочитав статтю Дзюби в російському журналі *Новый Мир*. Він писав про одного з українських поетів 20-их та 30-их років. Ця стаття, по-моєму, була дуже бідною і я йому сказав: „Ви, символ України, не маєте морального права писати такі школлярські статті. Ви зробили помилку, коли надрукували цю статтю.” Він відповів: „Зрозумійте мене. Я не хочу бути політичним діячем; я не хочу бути символом. Це не сталося з моєї волі. Я — літератор. Я встряг у політику тільки тому, що моя совість не дозволяла мені мовчати, коли я бачив те, що робилося поліцією.”

Як би Ви схарактеризували початки руху опору 60-их років в Україні? Чому він повстав і які були в ньому головні течії?

Початки українського руху опору проти диктатури бюрократів у Радянському Союзі я не бачив і не ознайомлений близче з ними, але знаю, що вони походять від створення клубу творчої молоді в Києві під керівництвом ЦК

комсомолу. Майже всі учасники цього клубу були активними комсомольцями і вважали, що треба продовжувати ту лінію, яка накреслювалася після 20-го З'їзду партії. Вони вважали, що в Україні, як і в усьому Радянському Союзі, потрібна дальша демократизація, потрібне повернення до національної політики, яку провадила комуністична партія в Україні у 20-их роках. Потім, коли цей клуб був розігнаний, його учасники й ті, що підтримували їх, почали вдумуватися глибше в проблемах. Вони бачили, що українська культура, українська мова зникає, що пролетарят і селянство живуть у дуже тяжких умовах, і саме з цих причин, вони почали думати, збиратися, писати статті до самвидаву. Про західну Україну й про те, як там почався рух опору, я, на жаль, нічого не знаю. Треба згадати, проте, що на східній Україні патріотичний український рух мав більше культурницький, філологічний характер. Головне питання, яке розглядали східні українці, це було питання знищення мови, культури, русифікації українського народу, яка все більше й більше зростає. На західній Україні патріоти і націоналісти українські (ці два напрямки треба розрізняти) більше цікавилися політичною стороною справи, і там більше тих, що стоять за відокремлення України від Росії. Я повинен сказати, що взагалі питання про відокремлення ставлять тільки поодинокі особи. Автономний розвиток України й української культури задовольнив би більшість опозиціонерів. Як я вже говорив на пресконференції в Парижі, серед українського руху я зустрічав дуже мало шовіністів, тобто людей, які говорять і думають про месіяністичну роль українського народу в розвитку людства, людей, які ненавидять інші народи, росіян, євреїв та інших. Таких, мене тішить заявити, я бачив мало й тільки переслідування з боку партійних і поліційних бюрократів може привести до зросту шовінізму серед українців. Треба ще підкреслити й наступне: сьогодні в Радянському Союзі виникають підпільні фашистські групи. Сюди можна врахувати велику шкільну, молодіжну організацію фашистів у Ленінграді, групу Антона Фітісова в Москві, фашистську групу у Львові, маленьку фашистську групу в Косів-Шевченківському. Це жахливі ознаки того, що молодь, відриваючись, відпихаючись від того, що вона бачить, може кинутися в протилежний бік — до фашизму. Я повинен згадати, що те, що я знаю про ці фашистські групи, підтверджує факт, що серед українського

руху опору майже немає фашистів. Я зустрічався з дуже багатьма діячами різних поглядів серед українського руху опору і тільки бачив одного українського фашиста. Це — робітник, якому двадцять п'ять років і який сам прийшов до фашистської ідеології. Він ніколи не читав нічого з фашистських праць і тільки ненависть до того, що він бачить, наштовхнула його на ці погляди. Я бачив те саме в психіатричній тюрмі, як люди зовсім аполітичні, які хотіли перейти кордон і жити на Заході, коли попали в умови психіатричної тюрми, відштовхуючись, опираючись на свою ненависть до того, що з ними роблять, стають людьми право-радикальними. Вони доходять самі до фашистських поглядів, підтримують те, що робиться в Чіле, підтримують грецьких полковників та інше.

Ви відрізняєте патріотів від націоналістів. Чи можете докладніше пояснити, що Ви під цим маєте на увазі?

Я маю на увазі три поняття: патріоти, націоналісти та шовіністи. Патріоти, на мій погляд, це люди, які люблять свій народ, свою культуру, але одночасно дбають про долю інших народів, бо розуміють, що доля кожного народу залежить від долі людства взагалі. Націоналісти зосереджуються тільки на національному питанні; вони зовсім не розглядають, наприклад, соціальні питання, які дуже важливі — на мій погляд, найважливіші. Шовіністи не тільки повторюють помилку націоналістів, але й ненавидять інші народи.

Яку роль відіграли українські марксисти в русі опору в Україні й які зв'язки були в них з робітничою класою та з селянством?

Серед українського руху опору, серед так званих українських дисидентів, на мій погляд, марксистів дуже багато, але вони не замикаються в свої кола, а спілкуються з українськими патріотами інших поглядів. Вони вважають, що треба спільними зусиллями боротися за свободу людини в Радянському Союзі. Тільки маленька частина з них спілкується з українськими шовіністами, бо вони вважають, що треба добитися незалежності будь-якими способами. Але таких людей, які відмовляються усвідомити собі факт, що їхні союзники є шовіністи — дуже мало. Тих українських опозиціонерів на східній Україні, яких я бачив, я схарактеризував би таким чином: це головно діти селян або ро-

бітників і саме тому їм притаманне соціалістичне, і близьке до нього, мислення. Але, все таки, це інтелігенція і в деякій мірі вони відірвані від селянства та робітничих кляс. В останні часи, після 1964 року, селянство стало жити набагато краще ніж воно жило за Сталіна та Хрущова. І це настільки вплинуло на селянство, що воно сьогодні політично зовсім інертне. Деяцьо краще стоять справа з робітниками. Робітники не можуть терпіти тієї різниці в життєвому рівні, що існує між партійною верхівкою й урядовою бюрократією з однієї сторони, а простим населенням з другої. Робітники теж приходять до переконання, і все більше й більше поширюється думка, що те, що проповідувалося на початку Революції, не має нічого спільногого з тим, що існує тепер в Радянському Союзі. Про цей факт свідчать робітничі бунти, які проходять по всьому Радянському Союзі. Ці бунти здебільша скеровані проти економічної ситуації, або вони є протестом проти поліцейської чи міліційської сваволі. От, наприклад, бунт, який відбувся в місті Прилуки в 1967 році, почався з протесту робітників проти звірського вбивства одного робітника міліцією.

На західній Україні українські опозиціонери мають більше зв'язків з селянством і робітничою клясою, тому що там більше політичної та національної свідомості.

Про які робітничі бунти в Україні і в цілому Радянському Союзі Ви знаєте?

Я знаю про найбільший бунт робітників у Новочеркаському в 1958 році. Солженицин твердить, що ця демонстрація робітників відбулася в 1962 році, але з різних джерел мені відомо, що це було в 1958 році і, мабуть, моя інформація точніша.* Почалося з підвищення цін на м'ясо

* Тут, здається, Солженицин має рацію. Знаємо з інших джерел /наприклад: M. Tatu, *Power in the Kremlin* (London, 1969), pp. 115; *Problems of Communism*, 1964, No. 1, pp. 36; I. Kolasky, *Two years in Soviet Ukraine* (Toronto, 1972), pp. 191 - 2/ що бунт відбувся в Новочеркаському у 1962 році. Якраз у цьому році Хрущов раптово підвищив ціни на м'ясові й молочні продукти і це викликало велике незадоволення не тільки в Новочеркаському, але також у таких містах як: Грозний, Гор'кий, Ярослав та ін. Ці дані наведені в статті: M. Holubenko, "The Soviet Working Class: Discontent and Opposition," *Critique*, 1975, No. 4.

Серед українського руху їнських дисидентів, на мій погляд вони не замикаються в своїнськими патріотами інших п

по всьому Радянському Союзі. До того ж у той сам час на деяких заводах знизили платню робітникам і в результаті вони вийшли на вулицю, вимагаючи підвищення платні. Проти них послали військо, але воно відмовилося стріляти на робітників. Після того, як начальникові військового відділу було наказано стріляти, він покінчив собою. Восначастина, яка складалася з кавказців і середньоазіятів, була вислана; вона почала стріляти й демонстрацію задавили.

Я маю більше відомостей про прилуцький бунт у 1967 році, який відбувся два тижні перед святом Жовтневої Революції. Міліція заарештувала одного робітника, який працював у заводі в місті Прилуки, і його тяжко побили. Наслідком цих побоїв робітник умер. Через декілька днів робітники того самого заводу, на якому убитий працював, ішли хоронити його. Процетія проходила мимо міліційського відділу, де відбулося вбивство. Декілька жінок крикнуло: „Геть радянських есесівців!” Натовп кинувся на міліцію, потрощив усе, що було в приміщенні й побив міліційських. До них приєдналися робітники інших заводів і фабрик. Проти них вислали невелику військову частину, яку робітники відбили. Робітники зібралися й написали листа до ЦК партії, в якому вимагали видання вбивців на самосуд, випущення п'ятьох чоловіків заарештованих після виступу робітників, і звільнення з роботи всіх керівників, партійних та радянських, в місті. Вони сказали, що, якщо проти них пошлють військо, вони запалять газовий трубопровід, який проходить через місто. Через деякий час приїхав генерал з Москви, пообіцяв виконати всі вимоги робітників. Тільки сказав, що влада не може допустити самосуду лінчу і, що вбивці буде покарано законним шляхом. Що було далі — я не знаю. Однак, знаю, що робили з бунтами в інших містах: в Нальчику, наприклад, в місті Фрунзе, в Електрогорському. В останньому, маленькому містечку під Москвою, за деякий час заарештували, а потім засудили на довгий строк тих, хто брав найактивнішу участь

ору, серед так званих українців, марксистів дуже багато, хола, а спілкуються з українськими поглядів.

у бунті. Це мені розповідала жінка, яка відвідала містечко тиждень після бунту й довідалася про події від свого брата. Мабуть, те саме було їй у Прилуках.

Я вважаю, що задачею опозиціонерів-інтелігентів є з'єднання з цим робітничим, покищо стихійним, рухом

Яку ролю може відіграти робітнича кляса, коли йде про введення якихось змін у радянське суспільство? Чи вона може взяти ініціативу в реформах, чи вважаєте, як Рой Медведев, що реформи будуть здійснювані партійною верхівкою?

Головним чинником в русі опору, в опозиції, в Радянському Союзі зараз є інтелігенція. Вважаю, однак, що, якщо виступати проти диктатури бюрократії буде тільки інтелігенція, це нічого не дасть. Стихійний протест робітничої кляси та селянства проти засилля бюрократії повинен бути використований інтелігенцією, яка, на мій погляд, повинна провадити агітацію й пропаганду серед робітничої кляси, особливо серед молоді, яка в поглядах і настроях дуже близька до інтелігенції. Не погоджуюся з Роєм Медведевом, який покладає головні свої надії на протиріччя в партії, на партійні угрупування. Суперечності між партійними бюрократами справді дуже важливі, але одночасно треба й покладати надію на спілку між лівою інтелігенцією та робітникою клясою.

Чи Ви вважаєте за доцільне інакомислячим вступати до партії, щоб внутрі партії боротися за політичні, економічні й соціальні реформи?

Hi, не вважаю за доцільне. Деякі з моїх друзів старалися переконати мене, що треба вступати до лав партії й боротися внутрі партії з тим, що діється в Радянському Союзі. На мою думку, в цьому немає ніякого сенсу, тому що боротьба внутрі партії вимагає ввесь час поступків, треба ввесь час вдаватися до заходів, що йдуть проти совісти і коли доб'ешся до якогось посту значного в партії — втра-

тиш свою совість. Тут можна вказати на приклад Петра Григоровича Григоренка. Він виступив на московських парт-конференціях з заявою, що зачинається новий культ особи, культ Микити Сергійовича Хрущова. Після цього його з посту завідуючого катедри воєнної кібернетики в Академії Імені Фрунзе перевели до далекого сходу. І тільки там, на далекому сході, він зрозумів, що треба боротися, звертаючись до всього народу.

Яку ролю відіграли такі українські опозиціонери як В. Чорновіл, І. Світличний, І. Дзюба, І. Кандиба, М. Осадчий та інші?

З деякими з тих, що Ви назвали, я особисто знайомий. Це люди дуже культурні, політично розвинені. Це, на мій погляд, велики постаті, особливо такі як Мороз і Світличний (не говорячи вже про трагічну постат Івана Дзюби). Всі вони, кожний окремо і всі разом, мають дуже великий вплив на українську молодь, особливо на студентську. Я не погоджується з деякими з них в ідеологічному відношенні, але поважаю їх усіх як героїчних постатей. Той, хто наважився на боротьбу після того, як він уже пройшов через арешт, тюрму або табір, то справжній герой.

Що Ви знаєте про долю Алли Горської?

Я, на жаль, не був у дуже близьких стосунках з нею, але розмовляв з нею, був у неї в художній майстерні й мене дуже цікавили її художні твори, тому що це була дуже талановита художниця. Мені завжди було присмно розмовляти з нею, бо вона не мала жодної риси націоналізму або шовінізму. Це була людина, що палко любила свій народ, свою культуру, але завжди думала й про долю інших народів. Це була людина надзвичайної енергії, надзвичайного гумору; вона презирливо ставилася до будь-якого фанатизму: лівого чи правого. Її вбивство було жахом для всіх тих, що її знали: для євреїв, для росіян чи для українців. Вважати, що КДБ зорганізувало це вбивство, було б, на мою думку, помилковим. Вона не була такою політичною особою, як, наприклад, Мороз чи Дзюба. Вона, головним чином, була художницею, відігравала дуже велику роль у відродженні національного українського живопису й тому, мені здається, що КДБ не наважилося б на це вбивство. Треба уважно слідкувати за діями КДБ і не приписувати їм того, чого вони не роблять. За ними є

стільки злочинів проти народів Радянського Союзу, що немає потреби приписувати їм те, чого вони не роблять.

Яку важливість, на Вашу думку, мали події в Чехо-Словаччині під час проводу Дубчека і який відгук на них був у Радянському Союзі?

Коли почалася „Чехо-Словацька Весна”, я завважив, що навіть люди дуже аполітичні почали цікавитися тим, що робиться в Чехо-Словаччині. Вони почали слухати радіо, шукати чехо-словацькі газети для перекладу. Ми, самвидавники, почали перекладати статті з різних чехо-словацьких газет. Хоч цих газет було дуже тяжко дістати, ми все ж таки роздобували їх і перекладали. У багатьох з моїх знайомих у Чехо-Словаччині були великі надії ѹї окупація багатьох страшенно вразила. Після цієї жахливої події до мене підходили люди майже аполітичні й казали, що треба кидати бомби, що цього не можна терпіти.

Раз, коли я їхав таксі, побачив, як через місто проїжджають танки й гармати. Шофер сказав, що це їдуть давити чехо-словаків; він так і сказав „давити”. Стало дуже соромно за те, що ми громадяни Радянського Союзу. Все ж таки, незважаючи на жорстоке придушення Чехо-Словаччини, вважаю, що ті ідеї, які висловлювали провідники „Чехо-Словацької Весни”, не вмерли, і що ці ідеї вплинуть на комуністичні та інші гуманістичні рухи світу.

Як Ви дивитесь на 20-ті роки в Україні?

На жаль, тепер у Радянському Союзі дуже тяжко знайти правдивої інформації про двадцяті роки в Україні. Я можу розказати те, що я знаю від розповідей однієї діячки Центральної Ради, яка потім стала австрійською комуністкою, а тоді діячем у Радянській Україні. Вона мені розповідала, що коли прийхала в двадцятих роках з Австрії до України, її надзвичайно здивувало те, що вона побачила. Це був період справжнього відродження української культури, піднесення, вибух енергії з боку селянства, робітничої кляси та інтелігенції. В Україні тоді стали появлятися всюди таланти: можна назвати такі прізвища як великий художник Кричевський, як кінорежисер Довженко, як письменник Хвильовий, як поет Павло Григорович Тичина (який потім трагічно перетворився в жалюгідну постать), як драматург Микола Куліш, як художник Бойчук. Цей перелік можна довго продовжувати. Ця жінка розказувала

мені, як радісно було жити тоді в Україні. Але її саму заарештували вже в 1925 році: ГПУ вимагало від неї, щоб вона наглядала й доносila на Юрія Коцюбинського, одного з видатних діячів української Революції, Жовтневої Революції взагалі. Вона відмовилася й тільки за це її запроторили до тюрем і таборів, в яких вона відсиділа 28 років. Приблизно те саме мені розказували й інші люди, які жили в ті часи в Україні. Зовсім інше розповідають Солженицин і Надія Мандельштам. Я вважаю, що те, що вони описують, було трагічною помилкою з боку більшовицької партії, але це треба обережно досліджувати, щоб розібратися в тому, що діялося в ті часи.

Як би Ви схарактеризували Радянський Союз в соціальному, політичному й економічному аспекті та з точки зору історичного розвитку?

З точки погляду економіки, мені здається, що сучасна радянська влада це державний капіталізм. Що це означає? Держава стає єдиним абстрактним капіталістом. Вся власність належить тільки державі, а не народові. Держава відокремлюється від робітників, селян та інтелігенції і стає відчуженою від народу. Ця держава не може існувати просто як абстракція; її втримують живі люди. Абстракція втілюється у формі партійних і радянських бюрократів, тобто так званих „слуг народу”. Такий стан намічався, і в деякій мірі існував, при Бонапартах, коли бюрократія стала величезною. Маркс писав, що те саме намічалося й у Німеччині, коли чиновники-бюрократи балансували над протиріччями між феодалами, буржуазією та робітниками. Вони загравали з усіма трьома клясами, а самі ставали незалежними від них. Однак, то була тільки тенденція, а в Радянському Союзі це стало завершеним фактом.

Дивлячись з політичного боку, це ідеократія, тобто влада ідеї, а не людей. Щось схоже було в стародавньому Єгипті, коли величезні продуктивні сили народу йшли на будування пірамід та на інші речі, які людям нічого не давали, а лише обслуговували абстрактного бога. Жерці, на мій погляд, були релігійними бюрократами, які служили цьому абстрактному експлуататорові-богу.

З національної точки зору, по-моєму, в Радянському Союзі панує сьогодні російський великородзянський шовінізм, який веде до нівелювання й зросійщення всіх народів Радянського Союзу.

Велике значення для цього руху має підтримка з боку всіх гуманістичних сил на Заході й думаю, що поєднання впливу західних гуманістичних сил з внутрішніми суперечностями радянського суспільства, ці два чинники, приведуть кінець-кінцем до демократизації радянського ладу.

Судячи з історичного боку, це термідоріянське переродження Жовтневої Революції.

Розкажіть, будь ласка, дещо про антисемітизм в Радянському Союзі та про причини його закорінення?

В Радянському Союзі тепер все більше й більше зростає антисемітизм. Особливо це видно саме в Україні. Чому в Україні? В Україні антисемітизм є історичним явищем. Це йде ще з дуже далеких часів, наприклад з погромів Богдана Хмельницького. В ті часи єреї були тим прошарком суспільства між гноблюючою нацією, поляками, та гнобленою нацією, українцями. Тому й ненависть проти поляків з боку української нації була направлена на тих, хто стояв близьче, на єреїв, і на тих, хто був слабший. Я вважаю антисемітизм історичною вадою українців. З ним треба боротися й я дуже тішуся, що сьогодні серед руху опору українського антисемітизму майже немає. Антисемітизм наявний головно серед українського міщенства та часто проводиться згори — це державний та партійний антисемітизм. Один одного підсилює. Треба й згадати, що, до певної міри, антисемітизові сприяв факт, що Революцію, колективізацію, громадянську війну проводили в Україні значною мірою єреї і це викликало антирадянський антисемітизм. Сьогодні він дещо розчинився в загальному антисемітизмі в Україні. Думаю, проте, що, якщо українська інтелігенція повстане проти всякого шовінізму й проти антисемітизму зокрема, то це вплине на українських обивателів і що антисемітизм буде викорінений. Яскравим доказом

зом відношення так званих „українських буржуазних націоналістів” до євреїв є виступ Івана Дзюби в Бабиному Яру. Я вважаю це за справжнє облуччя українських патріотів.

Які перспективи на майбутнє існують для руху опору в Радянському Союзі, зокрема в Україні?

В Україні тепер, наскільки мені відомо, після 1972 року рух опору був дуже придушенний, але не знищений. В Росії справа стоїть дещо краще. Вважаю, що руху опору неможливо задавити і що він відродиться ще сильніший. Велике значення для цього руху має підтримка з боку всіх гуманістичних сил на Заході й думаю, що поєднання впливу західних гуманістичних сил з внутрішніми суперечностями радянського суспільства, ці два чинники, приведуть кінець-кінцем до демократизації радянського ладу.

В протязі останніх років у Радянському Союзі відбувається великий зріст національних опозицій у Грузії, Естонії, Литві, Україні, серед кримських татар та інших народів. Чи Ви вважаєте національне питання важливим у розвитку Радянського Союзу?

Я до Вашого списка долучив би ще й молдавський рух. Молдавани хочуть відокремитися й прилучитися до румунів, які близькі їм по мові й по культурі.

Національне питання в Радянському Союзі стає все більше і більше важливим і національний рух є одним з головних чинників у загальному русі за демократизацію Радянського Союзу. Я вважаю, що сьогодні, з усіх питань — соціальних, політичних і національних — в Радянському Союзі, головним є боротьба за демократизацію Радянського Союзу взагалі. Тільки після розв'язання цього питання, на мій погляд, найважливішого в цей час, можна вже говорити про задоволення інших вимог народів Радянського Союзу.

Як, на Вашу думку, найкраще розв'язати цю проблему? Чи в Україні, наприклад, повна демократизація та українізація задовольнила б національні вимоги?

Hi. Вважаю, що тут є два питання: питання розвитку української культури, або, іншими словами, все більше зростаючої русифікації в Україні і питання побудови справжнього соціалізму в Україні. Мені видається, що навіть сама

величезна територія Радянського Союзу намовляє на бюрократизацію, централізацію й нівелювання культурне, мовне та інше, і викликає русифікацію. Вона викликає також бюрократичні, мілітаристські, центробіжні сили, які заважають демократизації всього Радянського Союзу. Саме з точки зору побудови соціалізму мені здається, що відокремлення України від Росії дало б поштовх до боротьби за справжній соціалізм в Україні. Коли йде про справу відокремлення, культурно-національної автономії чи тісного, федеративного союзу з Росією, я вважаю, що це питання повинен розглядати сам український народ, а не які-небудь іноземні чинники, або тільки українська інтелігенція.

Чи є, на Ваш погляд, якісні прикмети соціалістичного суспільства в Радянському Союзі?

Так. Я вважаю, що націоналізація промисловості, націоналізація землі — це ознаки соціалізму. Річ у тому, що власність належить державі: треба боротися за те, щоб власність належала цілому народові, щоб робітники, селяни, інтелігенція, — могли впливати на економічний та політичний розвиток країни.

Як, по-Вашому, має виглядати справді соціалістичне суспільство?

З політичної точки погляду, це наявність політичних свобод для всього народу. Повинна бути свобода боротьби за ті чи інші погляди, свобода боротьби за той чи інший напрям розвитку Радянського Союзу.

Друге дуже важливе питання, це — від кого залежить економічний розвиток країни. Мені здається, що робітничі ради в Югославії це наближення до справжнього народоправства в економічній галузі. Ленін в *Державі і Революції* говорив, що в державному питанні найважливіше значення матиме становище чиновників. Чиновники, як казав Ленін, не повинні більше заробляти чим пересічний робітник: треба так зробити, щоб не було місця на боротьбу за посади й за кар'єри серед чиновників.

В чому полягають вигоди радянської бюрократії?

Поперше, платня верхівки бюрократії на багато разів перевищує середню платню робітника. Подруге, вони мають великі привілеї. Існують засекреченні так звані „розподілювачі”, по-російському „расподелители”, в яких верхівка бюрократії може купувати різні промислові та продуктові товари на два-три рази дешевше, чим можна купити їх у відкритих магазинах. Мені відомо також, що існують для дітей верхівки бюрократії спеціальні дитячі садки, наприклад, у Москві, де діти верхівки бюрократії живуть у дуже розкішних умовах: в умовах, які не мають нічого спільногого з тими умовами, в яких живуть і вчаться діти робітників, селян та інтелігенції. Існують також спеціальні лікарні для верхівки бюрократії, в яких лікують найновішими методами, і які недоступні середній радянській людині.

Щодо привілеїв верхівки інтелігенції, я хотів би навести такий жахливий приклад: одна моя знайома попала до визначної української співачки, Ужвій. Виявилося, що в її квартирі існують два туалети: туалет для прислуг і туалет для хазяїв. Ось обличчя цих „слуг народу”.

Чи Ви розрізняєте технократію від бюрократії і чи вважаєте, як Домової та інші, що технократія відрізняється від бюрократії на підставі своєї ідеології?

Так. Думаю, що технократія відрізняється від бюро-

кратії саме своєю ідеологією, бо вона заперечує взагалі всяку ідеологію, вважаючи це дурницею; вона визнає тільки точну науку і керівництво суспільства за допомогою кібернетичних систем. Але й технократія також має свою ідеологію: це ідеологія технічної еліти, яка хоче правити на підставі якихось наукових праць і наукових засобів керівництва державою. Технократи зовсім презирливо ставляться до комуністичної марксистської ідеології, вважаючи, що вони зовсім не будуть звертати уваги на якісь там обов'язки, яких поставила Жовтнева Революція перед керівниками держави.

Як ця технократія відноситься до робітничих і селянських мас?

Технократи презирливо ставляться до неосвічених чи малоосвічених людей. Вони вважають, що державою повинні керувати тільки спеціалісти, які добре розуміють свої справи, що тільки спеціалісти мають вибирати оптимальний шлях розвитку суспільства і що зовсім недоцільно прислуховуватися до голосу „хамів”, як багато з-поміж них називає робітничу клясу й селянство.

А щодо питання свободи для робітничих і селянських мас? Чи технократія думає, що свобода потрібна для робітників і селян?

Ні. Технократи мають на увазі тільки свободу для спеціалістів, які розбираються в тих чи інших економічних і політичних питаннях. Вони вважають себе за еліту, яка може й повинна вести за собою суспільство, а всяке втручання „кухарок” у державні справи вважають дурницею. Отже, свобода народу для них теж дурниця.

У своїй книжці, Про Соціалістичну Демократію, Р. Медведев характеризує Петра Григоренка як анархо-комуніста. Яка Ваша думка на цю його характеристику?

Мене дивує й обурює те, що говорить Медведев про Григоренка. Виявляється, що Медведев не ознайомлений з позиціями самого Григоренка. (В самій Ініціативній Групі, були, фактично, лише два марксисти: Алтунян і я; всі інші визнавали інші погляди і немає жодної підстави зараховувати їх до анархо-комуністів). Щодо самого Григоренка, він не був членом Ініціативної Групи. У своїх поглядах, по-моєму, це — ленінець-більшовик. Він у дечому не

погоджується з тим, що робилося в 1917, 1918 й інших роках, але в зasadничих своїх поглядах він стойть на позиціях Леніна, які добре викладені в *Державі і Революції* та в інших працях.

Коли Ви були комсомольським організатором, Ви проводили філософічним семінарем, який був присвячений актуальним питанням марксистсько-ленінської етики та естетики. Які, на Вашу думку, найголовніші питання марксистської філософії?

Для мене самого найцікавішими є етичні проблеми марксизму. На мою думку, марксистська етика не розвинена; її основи закладені в працях молодого Маркса, але потім вона не розвивалася. Радянські філософи, які називають себе марксистами, в останні роки багато пишуть про етику, але то, на мій погляд, зовсім не філософія. Мені здається, що ми, марксисти, неомарксисти, повинні створити марксистську теорію моралі та головним питанням марксистської етики, по-моєму, є сутність і сенс буття людини. До останнього часу в марксистській філософії проблема сенсу буття вважалася проблемою релігійною і на неї не зверали уваги. За минуле десятиліття з'явилося декілька праць про сенс буття. На мою думку, це великий прогрес. Однак, книжки самі по собі дуже слабі й зовсім

не розв'язують цього „проклятого” (як писали колись до Революції російські філософи) питання.

У своїй книжці, *Пошукування Методи*, Жан-Пол Сартр пише про конечність звернення до різних наукових дисциплін — між ними до психоаналізу — щоб розвинути марксизм. Чи Ви погоджуєтесь з цим поглядом і чи вважаєте, що таке поєднання можливо зреалізувати?

Так. Думаю, що заувага Сартра дуже слушна. Психоаналіза — велике досягнення науки. Мені здається, що в дечому психоаналіза й марксистська методологія навіть дуже близькі одна до одної. Що, фактично, зробив Маркс? Він показав, що за свідомістю треба бачити глибші речі, тобто, розвиток продуктивних сил, боротьбу класів та інше. Таке саме зробив Фрейд: він показував, що за свідомістю лежать глибші шари психіки, які мають великий вплив на свідомість і що тільки по словах людини, або навіть по тому, що вона про себе й своє оточення думає, не можна точно судити про саму людину. Це дуже близьке до того, що говорив сам Маркс. Маркс це робив у площині суспільства, Фрейд — у площині особи. Я не погоджується з багатьма твердженнями Фрейда, але вважаю, що це велика постать у розвитку людської думки і що, якби марксизм взяв на своє озброєння фрейдівську методологію, це запліднило б марксизм. Якщо глянемо на історію утворення марксизму, побачимо, що Маркс користувався сучасними для нього досягненнями філософії, тобто, гегельянством, французьким матеріалізмом, англійською буржуазною політ-економією і так далі.

Подібно велике значення мало б для марксизму зближення марксизму і методу структурної аналізи. Структурний аналіз також близька духом до марксизму.

12 лютого 1976.
Монтере.

(Всі права застережені. Передрукування цього видання без дозволу Діялогу заборонене.)

© Diyaloh P.O. Box 324, Station P, Toronto, Ontario, Canada.

ДЕЯКІ ЦІННІ ВИДАННЯ

Книжки, які можна набути в редакції *Діялогу*:

Ган, О. Трагедія Миколи Хвильового. Прометей, 1947.
77 стор. \$3.00.

Мазепа, І. Підстави нашого відродження. 2 частини.
Прометей, 1946. Разом 340 стор. По \$3.00.

Мазепа, І. Україна в огні і бурі революції. 3 частини.
Прометей, 1950-51. Разом 672 стор. По \$3.00.

МУР: Альманах. Число 1. Німеччина, 1946. 187 стор. \$4.00.
Підгайний, С. Українська інтелігенція на Соловках:

спогади 1933-41. Прометей, 1947. 93 стор. \$3.00.

Хвильовий, М. П'ять оповідань. Торонто, 1975. 126 стор.
\$2.95.

За повний список книжок на продаж просимо писати на
адресу редакції —

Diyaloh
P.O. Box 324
Station "P"
Toronto, Ontario.
Canada.

§ 1.

Це видання підготовлене редколегією Діялогу. Журнал Діялог, перше число якого надіємося незадовго видати, ставить собі два завдання: служити форумом для аналізи й дискусії подій в Україні й східній Європі, та згуртувати кругом себе демократичне, антиготалітарне, соціялістичне середовище української громади.